KONSOLIDATSIYA PERIMETRINI ANIQLASH VA GURUH ICHIDAGI OPERATSIYALARNI ELIMINATSIYA QILISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH

N. D. Maxmudova
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti doktoranti
Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20329556

Annotatsiya: Ushbu maqolada konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotni shakllantirishda konsolidatsiya perimetrini aniqlash, nazorat mezonlarini baholash va guruh ichidagi operatsiyalarni eliminatsiya qilish metodikasini takomillashtirish masalalari tadqiq etilgan. Korporativ guruhlar tarkibining murakkablashuvi sharoitida moliyaviy hisobotlarni oddiy jamlash yetarli emasligi, aksincha, nazorat, iqtisodiy manfaat, risklarga ta'sirchanlik, shartnomaviy vakolatlar va boshqaruv qarorlariga ta'sir ko'rsatish imkoniyatlari asosida konsolidatsiya doirasini aniqlash zarurligi asoslangan. Maqolada ko'p mezonli konsolidatsiya perimetri modeli, guruh ichidagi operatsiyalarni eliminatsiya qilishning bosqichli algoritmi, yagona hisob siyosati va mapping-reestrdan foydalanish imkoniyatlari hamda axborot tizimlari orqali konsolidatsiya jarayonini avtomatlashtirish yo'nalishlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobot, konsolidatsiya perimetri, nazorat, guruh ichidagi operatsiyalar, eliminatsiya yozuvlari, transformatsion tuzatishlar, mapping-reestr, yagona hisob siyosati.

Kirish

Jahon iqtisodiyotida korporativ guruhlar, xolding kompaniyalar, qo'shma korxonalar va ko'p bosqichli investitsion tuzilmalar faoliyatining kengayishi moliyaviy hisobot tizimiga nisbatan yangi talablarni yuzaga keltirmoqda. Bunday sharoitda alohida yuridik shaxslar tomonidan tuziladigan moliyaviy hisobotlar guruhning haqiqiy moliyaviy holati, moliyaviy natijalari, pul oqimlari va iqtisodiy salohiyatini to'liq aks ettirib bera olmaydi. Shu bois konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobot bosh korxona va uning nazorati ostidagi subyektlarni yagona iqtisodiy birlik sifatida ifodalovchi asosiy axborot manbaiga aylanmoqda.

Konsolidatsiya jarayoni oddiy arifmetik jamlash emas, balki nazorat konsepsiyasi, hisob siyosatini uyg'unlashtirish, transformatsion tuzatishlar, ichki operatsiyalarni bartaraf etish va yakuniy moliyaviy axborotni iqtisodiy mazmuniga mos shakllantirishdan iborat murakkab metodologik jarayondir. Shu jihatdan, konsolidatsiya perimetrini aniqlash va guruh ichidagi operatsiyalarni eliminatsiya qilish konsolidatsiyalashgan hisobot sifatini belgilovchi eng muhim bosqichlardan biri hisoblanadi.

O'zbekiston amaliyotida aksiyadorlik jamiyatlari, davlat ulushi mavjud yirik korxonalar, sanoat uyushmalari va korporativ tuzilmalar faoliyatining kengayishi konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotga bo'lgan ehtiyojni oshirmoqda. Biroq amaliyotda konsolidatsiya perimetrini aniqlashda nazorat, sezilarli ta'sir va qo'shma nazorat mezonlarini to'g'ri ajratish, guruh ichidagi o'zaro hisob-kitoblarni to'liq eliminatsiya qilish, ichki foyda, dividend, foiz va investitsiyalarni chiqarib tashlash hamda yagona hisob siyosatini joriy etish borasida muayyan metodik muammolar saqlanib qolmoqda.

Mazkur maqolaning maqsadi konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotni tuzishda konsolidatsiya perimetrini aniqlash va guruh ichidagi operatsiyalarni eliminatsiya qilish metodikasini takomillashtirish bo'yicha ilmiy-amaliy takliflarni ishlab chiqishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili

Konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotning nazariy asoslari iqtisodiy birlik konsepsiyasi, nazorat konsepsiyasi va moliyaviy axborotning foydalanuvchilar uchun qaror qabul qilishdagi ahamiyati bilan bog'liq. Iqtisodiy birlik konsepsiyasiga ko'ra, bosh korxona va uning nazorati ostidagi sho'ba korxonalar alohida yuridik shaxslar bo'lishiga qaramay, moliyaviy hisobotda yagona iqtisodiy subyekt sifatida aks ettiriladi. Bu yondashuv guruh tarkibidagi ichki munosabatlar ta'siridan tozalangan moliyaviy natijalarni shakllantirishni talab qiladi.

Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari tizimida konsolidatsiya masalalari, avvalo, MHXS 10 "Konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobot", MHXS 3 "Biznes birlashuvlari", MHXS 12 "Boshqa

tashkilotlardagi ishtiroklar to‘g‘risida axborotni ochib berish”, BHXS 28 “Assotsiatsiyalangan korxonalar va qo‘shma korxonalardagi investitsiyalar” kabi standartlar orqali tartibga solinadi. Ushbu standartlar konsolidatsiya perimetrini belgilashda huquqiy shakldan ko‘ra iqtisodiy mazmunga ustuvorlik berish zarurligini ko‘rsatadi.

Xorijiy va milliy ilmiy adabiyotlarda konsolidatsiyalashgan hisobotning mohiyati, nazorat, nazorat qilinmaydigan ulush, investitsiyalarni konsolidatsiyada aks ettirish, guruh ichidagi operatsiyalarni eliminatsiya qilish va axborot shaffofligini oshirish masalalari keng o‘rganilgan. Shunga qaramay, ko‘p bosqichli korporativ guruhlarda konsolidatsiya perimetrini aniqlashning aniq mezonlar tizimi, eliminatsiya yozuvlarining ketma-ketligi, mapping-reestr va yagona ishchi schotlar rejasidan foydalanish masalalari amaliyotda hali yetarli darajada tizimlashtirilmagan.

Tadqiqot usullari

Maqolada tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, analiz va sintez, normativ-huquqiy tahlil, guruhlash, modellashtirish va mantiqiy umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Tizimli yondashuv konsolidatsiya perimetri, nazorat mezonlari, hisob usuli va eliminatsiya protseduralari o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlashga xizmat qildi. Qiyosiy tahlil orqali xalqaro standartlar talablari va milliy amaliyotdagi mavjud holat o‘rtasidagi tafovutlar baholandi. Modellashtirish usuli asosida konsolidatsiya perimetrini belgilash va guruh ichidagi operatsiyalarni eliminatsiya qilishning bosqichli mexanizmi ishlab chiqildi.

Tahlil va natijalar

Konsolidatsiya perimetri konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotga qaysi subyektlar kiritilishi, qaysi subyektlar esa ulushli ishtirok usuli yoki boshqa moliyaviy aktiv sifatida hisobga olinishi lozimligini belgilaydi. Amaliyotda perimetrni aniqlash ko‘pincha aksiyalar ulushi yoki ovoz berish huquqi bilan cheklanib qoladi. Holbuki, zamonaviy korporativ tuzilmalarda nazorat faqat aksiyalar paketiga egalik orqali emas, balki shartnomaviy vakolatlar, boshqaruv qarorlariga ta’sir ko‘rsatish, iqtisodiy manfaatlardan foydalanish va risklarga duchor bo‘lish orqali ham yuzaga keladi.

1-jadval

Konsolidatsiya perimetrini aniqlashning ko‘p mezonli modeli[1]

Mezon	Mazmuni	Baholash savoli	Hisob usuliga ta’siri
Nazorat vakolati	Investitsiya qilingan subyektning muhim faoliyatini boshqarish imkoniyati	Bosh korxona qaror qabul qilish jarayoniga ustun ta’sir ko‘rsata oladimi?	To‘liq konsolidatsiya
Ovoz berish huquqi	Oddiy yoki potensial ovoz beruvchi aksiyalar orqali ta’sir qilish	Ovoz berish huquqi nazoratni ta’minlaydimi?	Nazorat mavjud bo‘lsa, to‘liq konsolidatsiya
Iqtisodiy manfaat	Dividend, sinergiya, xarajatlarni kamaytirish yoki boshqa o‘zgaruvchan daromadlar	Bosh korxona subyekt faoliyatidan manfaat oladimi?	Nazorat bahosini kuchaytiradi
Risklarga ta’sirchanlik	Investitsiya obyektining zarar, kafolat yoki moliyaviy majburiyatlari ta’siri	Bosh korxona risklarni o‘z zimmasiga oladimi?	Perimetrni kengaytirishi mumkin
Shartnomaviy vakolat	Boshqaruv shartnomalari, kafolatlar, opsionlar yoki boshqa kelishuvlar	Yuridik egalik bo‘lmasa ham boshqaruv huquqi mavjudmi?	Iqtisodiy mazmun asosida baholanadi
Sezilarli ta’sir	Moliyaviy va	Investor qarorlar qabul	Ulushli ishtirok usuli

[1] Tadqiqotlar asosida muallif ishlanmasi

	operatsion siyosatga ta’sir etish, biroq nazorat qilmaslik	qilishda sezilarli ishtirok etadimi?	
Qo‘shma nazorat	Strategik qarorlar faqat tomonlarning birgalikdagi roziligi bilan qabul qilinishi	Kelishuv tomonlari birgalikda nazorat qiladimi?	Qo‘shma korxona yoki qo‘shma operatsiya sifatida tasniflanadi

1-jadvaldan ko‘rinadiki, konsolidatsiya perimetrini belgilashda faqat kapitaldagi ulushga tayanish yetarli emas. Bosh korxonaning investitsiya obyektiga nisbatan vakolatlari, o‘zgaruvchan daromadlarga ta’siri va ushbu vakolatlar orqali daromadlarga ta’sir ko‘rsatish imkoniyati kompleks baholanishi lozim. Bunday yondashuv huquqiy shakldan ko‘ra iqtisodiy mazmunga ustuvorlik berib, konsolidatsiyalashgan hisobotning haqqoniyligini oshiradi.

Konsolidatsiya perimetri aniqlangandan so‘ng navbatdagi muhim bosqich guruh ichidagi operatsiyalarni eliminatsiya qilishdir. Guruh ichidagi operatsiyalar tashqi foydalanuvchilar nuqtayi nazaridan real iqtisodiy hodisa sifatida qaralmaydi, chunki ular guruh doirasida bir subyektdan ikkinchisiga o‘tgan ichki aylanmani ifodalaydi. Shu sababli bunday operatsiyalar konsolidatsiyalashgan hisobotda bartaraf etilishi shart.

2-jadval

Guruh ichidagi operatsiyalarni eliminatsiya qilishning bosqichli algoritmi[2]

Bosqich	Eliminatsiya obyekti	Asosiy amaliy mazmun	Kutiladigan natija
1	O‘zaro debitorlik va kreditorlik qarzlari	Bosh va sho‘ba korxonalar o‘rtasidagi ichki qarzdorliklar solishtiriladi va o‘zaro chiqarib tashlanadi	Guruh balansida sun’iy aktiv va majburiyat kamayadi
2	Ichki savdo operatsiyalari	Ichki realizatsiya daromadi va unga mos xarajatlar eliminatsiya qilinadi	Guruh daromadi va xarajati tashqi operatsiyalar bilan cheklanadi
3	Realizatsiya qilinmagan ichki foyda	Omborda qolgan tovarlar, asosiy vositalar yoki boshqa aktivlar tarkibidagi ichki foyda chiqarib tashlanadi	Aktivlar qiymati iqtisodiy mazmunga moslashadi
4	Ichki dividendlar	Sho‘ba korxona tomonidan bosh korxonaga e’lon qilingan yoki to‘langan dividendlar bartaraf etiladi	Guruh ichidagi kapital harakati daromad sifatida takrorlanmaydi
5	Ichki foizlar va qarzlar	Guruh ichidagi kreditlar, foiz daromadlari va foiz xarajatlari eliminatsiya qilinadi	Moliyaviy natija tashqi moliyalashtirish ta’sirini ko‘rsatadi
6	Investitsiya va kapitaldagi o‘zaro ishtirok	Bosh korxonaning sho‘ba korxonaga investitsiyasi sho‘ba korxona kapitali bilan o‘zaro chiqarib tashlanadi	Konsolidatsiyalashgan kapital to‘g‘ri shakllanadi
7	Nazorat qilinmaydigan ulush	Sho‘ba korxona sof aktivlari va moliyaviy natijasidagi guruhga tegishli bo‘lmagan ulush ajratiladi	Kapital va foyda taqsimoti shaffof aks ettiriladi
8	Valyuta va	Xorijiy sho‘ba korxonalar	Hisobotlar yagona

[2] Tadqiqotlar asosida muallif ishlanmasi

	transformatsion farqlar	yoki turli hisob siyosatlari bo‘yicha farqlar qayta tasniflanadi	metodologiyaga keltiriladi

Eliminatsiya yozuvlarining muhim xususiyati shundaki, ular alohida yuridik shaxslarning buxgalteriya registrlariga kiritilmaydi. Mazkur yozuvlar faqat konsolidatsiya ishchi jadvalida aks ettiriladi va guruhni yagona iqtisodiy birlik sifatida ko‘rsatishga xizmat qiladi. Shuning uchun eliminatsiya mexanizmi ichki operatsiyalarni aniqlash, tasdiqlash, moslashtirish, yozuvlarni shakllantirish va nazoratdan o‘tkazish ketma-ketligida tashkil etilishi lozim.

Konsolidatsiya perimetri va eliminatsiya yozuvlarini sifatli shakllantirish uchun yagona hisob siyosati va mapping-reestr joriy etilishi muhim hisoblanadi. Mapping-reestr bosh va sho‘ba korxonalar schotlari, hisob siyosati, baholash usullari, segmentlar, valyutalar va operatsiyalar turini yagona konsolidatsion formatga moslashtirishga xizmat qiladi. U transformatsion tuzatishlar va eliminatsiya yozuvlarini hujjatlashtirishda audit dalillari bazasini yaratadi.

3-jadval

Konsolidatsiya jarayonida qo‘llaniladigan ishchi hujjatlar tizimi[3]

Ishchi hujjat nomi	Vazifasi	Konsolidatsiya sifatiga ta’siri
Konsolidatsiya perimetri reestri	Guruh tarkibidagi subyektlar, egalik ulushi, nazorat mezonlari va hisob usulini qayd etadi	Perimetrni asoslash va auditda tekshirish imkonini beradi
Sho‘ba korxonalar ro‘yxati	Bosh korxona nazorati ostidagi subyektlar bo‘yicha asosiy ma’lumotlarni jamlaydi	To‘liq konsolidatsiya qilinadigan obyektlarni aniqlaydi
Yagona hisob siyosati jadvali	Barcha guruh subyektlari uchun baholash, tan olish va taqdim etish qoidalarini uyg‘unlashtiradi	Hisobotlarning taqqoslanuvchanligini oshiradi
Mapping-reestr	Milliy schotlar va ichki registrlarni MHXSga mos konsolidatsion formatga bog‘laydi	Transformatsiya va eliminatsiya jarayonini tizimlashtiradi
Transformatsion tuzatishlar jurnali	Milliy hisob ma’lumotlarini xalqaro standartlarga moslashtirish yozuvlarini qayd etadi	Uslubiy farqlarni nazorat qiladi
Ichki operatsiyalar reestri	Guruh ichidagi savdo, qarz, foiz, dividend va boshqa ichki aloqalarni aniqlaydi	Eliminatsiya yozuvlari uchun asos yaratadi
Eliminatsiya yozuvlari jadvali	Ichki operatsiyalarni konsolidatsiya ishchi jadvalida chiqarib tashlash yozuvlarini shakllantiradi	Yakuniy hisobotning haqqoniyligini ta’minlaydi
Nazorat varaqasi	Konsolidatsiya bosqichlarining bajarilganligini tekshiradi	Xatolik va takroriy aks ettirish riskini kamaytiradi

Guruh bo‘yicha yagona ishchi schotlar rejasini shakllantirish ham konsolidatsiya jarayonini takomillashtirishda alohida o‘rin tutadi. Bunday reja milliy sintetik schotlarni saqlagan holda, konsolidatsiya jarayoniga xos analitik belgilarni kiritish imkonini beradi. Xususan, tashqi kontragentlar bilan operatsiyalar, guruh ichidagi operatsiyalar, transformatsion tuzatishlar, eliminatsiya yozuvlari,

[3] Tadqiqotlar asosida muallif ishlanmasi

nazorat qilinmaydigan ulush, realizatsiya qilinmagan foyda, valyuta tafovutlari va segmentlar bo‘yicha alohida kodlar kiritilishi ma’lumotlarni tezkor ajratish va avtomatik qayta ishlash imkonini yaratadi.

4-jadval

Konsolidatsiya uchun tavsiya etiladigan analitik belgilar[4]

Analitik belgi	Mazmuni	Qo‘llanish sohasi	Kutiladigan samara
EX	Tashqi operatsiyalar	Guruhdan tashqari kontragentlar bilan bitimlar	Tashqi va ichki aylanmalarni ajratadi
IC	Guruh ichidagi operatsiyalar	Bosh va sho‘ba korxonalar o‘rtasidagi savdo, qarz, xizmatlar	Eliminatsiya obyektlarini oldindan aniqlaydi
T	Transformatsion tuzatishlar	Milliy hisobdan MHXSga o‘tish yozuvlari	Hisob siyosati farqlarini tuzatadi
E	Eliminatsiya yozuvlari	Ichki operatsiyalarni konsolidatsiya jadvalida bartaraf etish	Takroriy aks ettirishning oldini oladi
NQU	Nazorat qilinmaydigan ulush	Sho‘ba korxona sof aktivlari va foydasidagi tashqi ulush	Kapital taqsimotini aniqlashtiradi
URP	Realizatsiya qilinmagan foyda	Ichki savdo natijasida aktivlar tarkibida qolgan foyda	Aktivlar qiymatini haqqoniylashtiradi
FX	Valyuta tafovutlari	Xorijiy sho‘ba korxonalar hisobotlarini qayta hisoblash	Translatsiya farqlarini ajratadi
SEG	Segmentlar	Faoliyat yo‘nalishi, hudud yoki biznes turi kesimidagi ma’lumotlar	Analitik axborot sifatini oshiradi

Yagona ishchi schotlar rejasi va analitik belgilar konsolidatsiya jarayonini raqamlashtirish uchun muhim infratuzilma yaratadi. Agar guruh ichidagi operatsiyalar IC belgisi bilan oldindan tasniflansa, konsolidatsiya platformasi ularni avtomatik aniqlashi, kontragentlar bo‘yicha moslashtirishi va eliminatsiya yozuvlarini shakllantirishi mumkin. Bu esa inson omiliga bog‘liq xatolarni kamaytiradi, hisobot tayyorlash muddatini qisqartiradi va auditorlik tekshiruvi uchun izchil audit izi yaratadi.

Konsolidatsiya jarayonini avtomatlashtirishda ERP, konsolidatsiya platformalari va biznes-tahlil tizimlari integratsiyasi alohida ahamiyatga ega. ERP tizimlari moliyaviy va operatsion ma’lumotlarni yagona bazada jamlaydi, konsolidatsiya platformalari transformatsion tuzatishlar va eliminatsiya yozuvlarini avtomatlashtiradi, biznes-tahlil tizimlari esa yakuniy ma’lumotlarni segmentlar, hududlar, risklar va ko‘rsatkichlar kesimida tahlil qilish imkonini beradi. Bunday integratsiya vertikal axborot oqimlari orqali sho‘ba korxonalardan bosh kompaniyaga ma’lumot uzatishni, gorizontal axborot oqimlari orqali esa guruh ichidagi operatsiyalarni o‘zaro moslashtirishni ta’minlaydi.

Avtomatlashtirish jarayonida avtomatik validatsiya mexanizmlari ham muhim o‘rin tutadi. Balans tengligi, schotlar mosligi, kontragentlar bo‘yicha ichki qarzdorliklarning o‘zaro mosligi, valyuta konversiyasi va davrlararo izchillik avtomatik tekshirilsa, konsolidatsiyalashgan hisobotda xatoliklar ehtimoli kamayadi. Audit trail, ya’ni har bir tuzatishning kim tomonidan, qachon va qanday asosda kiritilganini qayd etish esa hisobot ishonchliligi va ichki nazorat samaradorligini oshiradi.

Xulosa va takliflar

[4] Tadqiqotlar asosida muallif ishlanmasi

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobot sifatini oshirishda konsolidatsiya perimetrini to‘g‘ri aniqlash va guruh ichidagi operatsiyalarni to‘liq eliminatsiya qilish hal qiluvchi ahamiyatga ega. Konsolidatsiya perimetri faqat yuridik egalik yoki aksiyalar ulushi bilan emas, balki nazorat vakolati, ovoz berish huquqi, iqtisodiy manfaat, risklarga ta’sirchanlik, shartnomaviy vakolatlar va boshqaruv qarorlariga ta’sir ko‘rsatish imkoniyatlari asosida kompleks baholanishi zarur.

Guruh ichidagi operatsiyalarni eliminatsiya qilish bosqichli algoritm asosida tashkil etilishi lozim. Bunda o‘zaro debitorlik va kreditorlik qarzlari, ichki savdo operatsiyalari, realizatsiya qilinmagan ichki foyda, dividendlar, foizlar, investitsiyalar va kapitaldagi o‘zaro ishtirok ketma-ket tarzda bartaraf etilishi kerak. Eliminatsiya yozuvlari alohida korxona registrlariga emas, balki faqat konsolidatsiya ishchi jadvaliga kiritilishi zarur.

Maqola natijalari asosida quyidagi takliflarni ilgari surish mumkin: birinchidan, korporativ guruhlarda konsolidatsiya perimetri reestri joriy etilishi; ikkinchidan, bosh va sho‘ba korxonalar uchun yagona hisob siyosati va mapping-reestr ishlab chiqilishi; uchinchidan, ichki operatsiyalar reestri va eliminatsiya yozuvlari jadvali konsolidatsiya reglamentining majburiy elementi sifatida belgilanishi; to‘rtinchidan, guruh bo‘yicha yagona ishchi schotlar rejasida EX, IC, T, E, NQU, URP, FX va SEG kabi analitik belgilar qo‘llanilishi; beshinchidan, ERP va konsolidatsiya platformalari orqali avtomatik validatsiya va audit trail mexanizmlari joriy etilishi maqsadga muvofiq.

Umuman olganda, taklif etilgan metodik yondashuv konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotning ishonchliligi, shaffofligi va taqqoslanuvchanligini oshiradi. Bu esa aksiyadorlik jamiyatlari, xolding kompaniyalar, auditorlik tashkilotlari va moliyaviy hisobot foydalanuvchilari uchun qaror qabul qilish sifatini yaxshilashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-fevraldagi PQ-4611-son “Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o‘tish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarori.
2. O‘zbekiston Respublikasining 2016-yil 13-apreldagi O‘RQ-404-son “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi Qonuni.
3. MHXS 10 “Konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobot”.
4. MHXS 12 “Boshqa tashkilotlardagi ishtiroklar to‘g‘risida axborotni ochib berish”.
5. BHXS 28 “Assotsiatsiyalangan korxonalar va qo‘shma korxonalardagi investitsiyalar”.
6. BHXS 21 “Valyuta kurslari o‘zgarishining ta’siri”.
7. Avazov I.R. Konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotni tuzish va auditini takomillashtirish: PhD dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2020.
8. Nasreddinov S.S. Konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobot tuzishning nazariy va uslubiy masalalari: iqtisodiyot fanlari nomzodi dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2004.